

Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Kadim Değerlerden Modern Yaklaşımlara Türk Dünyasında Kadın ve Aile Sempozyumu Özel Sayısı

Erzincan University Journal of Social Sciences Institute

Special Issue of the Symposium on Women and Family in the Turkic World: From Ancient Values to Modern Approaches

Özel Sayı - 1 / 2026 - E-ISSN-2148-9289

TONYUKUK YAZITI'NDA KADIN

Woman in the Tonyukuk Inscription

Mehmet Cihat ÜSTÜN

Prof. Dr., Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi

Professor, Erzincan Binali Yıldırım University

e-posta /e-mail: mustun@erzincan.edu.tr

Orcid: 0000-0002-7738-0801

Alper BAHTİYAROĞLU

Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi

Assistant Professor, Kafkas University

e-posta /e-mail: alp_er_b@hotmail.com

Orcid: 0000-0001-7685-6268

Atıf/©: Üstün, M.C. – Bahtiyaroğlu, A. (2026), “Tonyukuk Yazıtı’nda Kadın”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Kadim Değerlerden Modern Yaklaşımlara Türk Dünyasında Kadın ve Aile Sempozyumu Özel Sayısı*, Özel Sayı 1, ss. 117-135.

Citation/©: Üstün, M.C. – Bahtiyaroğlu, A. (2026), “Woman in the Tonyukuk Inscription”, *Erzincan University Journal of Social Sciences Institute, Special Issue of the Symposium on Women and Family in the Turkic World: From Ancient Values to Modern Approaches*, Special Issue 1, pp. 117-135.

Makale Bilgisi / Article Information:

Makale Türü-Article Types :	Araştırma/Research
Geliş Tarihi-Received Date :	09.04.2026
Kabul Tarihi-Accepted Date :	14.07.2026
Sayfa Numarası-Page Numbers:	117-135
Doi :	10.46790/erzisosbil.1926589

Özel Sayı Editörü / Special Issue Editor

Dr. Öğr. Üyesi / Asist. Prof. Dr. Kader ALTIN

Notlar/Notes

Bu yazı 24-25 Kasım 2025 tarihinde Erzincan’da düzenlenen *Kadim Değerlerden Modern Yaklaşımlara Türk Dünyasında Kadın ve Aile Sempozyumu*’nda sözlü tebliğ olarak sunulmuştur.

Yazar(lar), herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

TONYUKUK YAZITI'NDA KADIN

Woman in the Tonyukuk Inscription

MEHMET CİHAT ÜSTÜN – ALPER BAHTİYAROĞLU

Öz:

Türk dilinin sözlü geçmişi Sümerce tabletlerdeki alıntı sözcüklere, yazılı geçmişi ise Eski Türk Yazıtları'na dayanır. Türk harfli ilk metin olan Çoyr Yazıtı, Eski Türkçe döneminin başlangıcını oluşturur. Köktürk döneminde taşlara kazınan bengü taşlarda kullanılan alfabe Köktürk (Orhun) alfabesidir. Orhun Türkçesi, 552-744 yılları arasında Köktürk Kağanlığı'nın yazılı ve sözlü dilidir. Türk tarihinin temel kaynakları arasında yer alan Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarında savaşlar, siyasi başarılar, halka verilen öğütler, töre, inanç sistemi, günlük yaşam, kahramanlık, vefa ve yas gibi konular işlenir. Bu çalışma, eski Türk toplumunda kadının sosyal statüsünü, Eski Türkçe eserlerde kadını karşılayan sözcükler, bunların Tonyukuk Yazıtları'ndaki kullanımı ve Kapgan Kağan'ın eşine yönelik tutumu üzerinden incelemektedir. Kapgan Kağan'ın, Türgiş tehlikesine rağmen eşinin yoğ töreni için seferi durdurması, kadının eski Türk toplumunda töre ve kültürel değerler çerçevesinde yüksek saygınlığa sahip olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Orhun Yazıtları, Tonyukuk Yazıtı, Kapgan Kağan, Kadın

Abstract:

The oral history of the Turkish language is traced through loanwords found in Sumerian tablets, while its written history begins with the Old Turkic inscriptions. The Çoyr Inscription, the earliest known text written in the Turkic script, marks the beginning of the Old Turkic period. During the Köktürk period, inscriptions were carved on eternal memorial stones (bengü taş), using the Köktürk (Orkhon) alphabet. Orkhon Turkic was the written and spoken language of the Köktürk Khaganate between 552 and 744 CE. Among the principal sources of early Turkish history are the Kül Tigin, Bilge Kağan, and Tonyukuk inscriptions, which recount wars, political achievements, advice to the people, customary law, the belief system, daily life, as well as themes of heroism, loyalty, and mourning. This study examines the social status of women in early Turkic society through the terms referring to women in Old Turkic texts, their usage in the Tonyukuk Inscriptions, and Kapgan Qaghan's attitude toward his wife. Despite the threat posed by the Türgesh Khaganate, supported by the On Ok tribes and the Chinese, Kapgan Qaghan suspended his military campaign and returned home to attend his wife's yoğ (funeral) ceremony. This action demonstrates that he regarded fulfilling his final duty to his wife as a priority and indicates that women occupied a distinguished position and enjoyed high social prestige in early Turkic society within the framework of customary law (*töre*) and cultural values.

Keywords: Orkhon Inscriptions, Tonyukuk Inscription, Kapgan Khagan, Woman

1. GİRİŞ

Dillerin iki yönü vardır. Bunlardan birincisi insanların yüz yüze muhatap olduklarında kullandıkları konuşma dili, diğeri ise harf denilen çeşitli semboller aracılığıyla oluşturdukları sistemden teşekkül eden ve insanların duygu ve düşüncelerini bu sistem aracılığıyla birbirlerine ilettikleri yazı dilidir. Dünyadaki tüm dillerin ilk önce sözlü hâlleri mevcut iken bu sözlü dilin kaynaklığında yazı dilleri ortaya çıkmıştır.

Bir dilde söz geçici; yazı kalıcıdır. Bu nitelik, konuşma dilini belli bir zaman ve coğrafya ile sınırlı tutarken yazı diline zamanın ötesine geçme ve farklı coğrafyalara ulaşma imkânı tanır. Bu açıdan bakıldığında yazı dilinin bir kavmin medeniyet dili olduğu, bir milletin kültür ve edebiyata sahip olabilmesi için bir yazı diline erişmesi gerektiği düşüncesi hasıl olur. Bu nedenle bir milletin yazı diline o milletin kültür ve edebiyat dili demek doğru bir yaklaşım olacaktır (Toparlı, 1993:9).

Türk dili zengin bir sözlü geçmişe sahiptir. Bu zenginlik, Osman Nedim Tuna tarafından “*eğer doğuştan Sümerlerle temasa geldikleri zamana kadarki çözülme hızı sabit ise İlk Türkçe veya Ana Türkçenin muazzam bir zaman önce yaşamış olması gerekir. Bu sonuç, benim Altay Dilleri Teorisi adlı çalışmamda Türk dilinin archeology ve glottochronology araştırmalarından hareketle ileri sürdüğüm yaşı en pinti hesaplara göre 8500'dür*” (Tuna, 2011:49) şeklinde ifade edilerek ispatlanmaya çalışılmıştır.

Konuşma diline dayalı olarak ortaya çıkan yazı dili ise her millette yazının bulunması ve kullanımı ile teşekkül etmiştir. Yazının keşfi ve tasarrufu her millet için farklı tarihlere tekabül etmektedir. Türk dilinin yazılı geçmişi Eski Türk yazıtlarına dayanmaktadır. Türk dilinin ilk cümlelerini Türk harfli ilk yazıt olan Çoyr Yazıtı'nda görebilmekteyiz. Çoyr Yazıtı, II. Köktürk Kağanlığı döneminde, yaklaşık 687-692 yılları arasında yazılmıştır. Altı satırlık bu yazıt, bir Köktürk askerinin İltiş Kutluk Kağan'a katılmasını konu edinir. Türk dünyası için taşıdığı önem, Köktürk alfabesiyle yazılmış bilinen ilk eser olmasından kaynaklanır (Üstün, 2024:383). Çoyr Yazıtı'yla başlayan ve taşlar üzerine *biti-*, *taşka ur-*, *tokit-* fiilleriyle icra edilen bu yazı dili genel çerçevede Eski Türkçe; özelde Köktürkçe ya da Orhun Türkçesi olarak adlandırılırken bu yazı dilinin harfleri ise Köktürk harfleri, Orhun alfabesi, Runik alfabe gibi terimlerle karşılanmıştır.

Orhun Türkçesi, 552-744 yılları arasında yaşamış ve Birinci ve İkinci Köktürk Kağanlığı ismiyle devletleşmiş Türklerin kullandıkları yazılı ve sözlü dilin adıdır. Türkçenin gramer yapısına dair en kapsamlı ve en eski bilgiler metinler Orhun Türkçesi adıyla II. Köktürk Kağanlığı zamanında başta Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk olmak üzere Köktürk tarihinde önemli yer tutmuş şahıslar için birer anıt mahiyetinde dikilen taşlarda bulunmaktadır (Akar, 2005:80). Köktürk yöneticileri, kağanlarının veya devletin ileri gelenlerinin vefatının ardından, onların adına anıt taşlar diktirmeyi bir gelenek hâline dönüştürmüşlerdir. Bu taşlara, kendi düşünceleri merkezinde vefat eden kişi hakkında birtakım metinler yazdırmışlardır. Taşlara kazındıkları bu cümlelerin ebediyen kalacağına ve Türk milleti için bir öğüt ve hayat rehberi niteliği taşıyacağına inandıkları için, bu yazıtlara “ebedî taş” veya “sonsuz taş” anlamına gelen “bengü taş” adını vermişlerdir.

Türk harfli ve Türk dünyasının ilk yazılı eserleri olan bu taşlara genel çerçevede Eski Türk Yazıtları; özel mahiyette Köktürk Yazıtları, Yenisey Yazıtları; bu yazıtlarda kullanılan dile ilmî ıstılahta ise Köktürkçe veya Orhun Türkçesi adı verilmiştir. Orhun ve Yenisey vadisinde bulunan ve Türk dünyası için ilk olmanın dışında öncesinin varlığına da ihtimal uyandıran bu yazıtlar içerisinde en geniş kapsama sahip ve bilimsel araştırmalara en çok konu olan yazıtlar, bugün Moğolistan'ın başkenti Ulanbatur'a yaklaşık 400 km uzaklıkta Arhangay Aymak sınırlarını içinde bulunan Höşöö-Tsaydam (Koşo Çaydam) bölgesindeki Orhun Yazıtları ismiyle anılan ve birbirlerine 1 km mesafe aralığında bulunan Kül Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları'dır. Cengiz Alyılmaz'ın tespiti ile Kül Tigin Yazıtı'nın CPS kaydı 1373 m, 48T 336905, UTM 52701134; Bilge Kağan Yazıtı'nın CPS kaydı 1091378, 48T 0337319, UTM 5269389S (Alyılmaz, 2004:182) şeklindedir.

Orhun Yazıtları Kül Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları'ndan ibaret olmakla birlikte Tonyukuk Yazıtı da birçok araştırmacı tarafından bu isim altında ele alınmaktadır. Tonyukuk Yazıtı, bugün Moğolistan'ın başkenti Ulanbatur'un 60 km doğusunda, ilk dikildiği yerdedir. Bilge Kağan ve Kül Tigin Yazıtları'na yaklaşık 360 km uzaklıktadır. Coğrafi uzaklığa rağmen II. Köktürk Kağanlığı'nın kuruluş ve yükseliş dönemine ilişkin önemli bilgiler içerir. Kül Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları'nda anlatılan olaylar ve mücadelelerle büyük ölçüde örtüşür. Üç yazıtta Köktürk tarihi, devlet siyaseti, bağımsızlık mücadelesi

ve millete verilen öğütler, ortak temalar olarak yer alır. Ayrıca yazıtlar birbirine yakın tarihlerde dikilmiştir. Dil ve içerik bakımından birbirini tamamlar. Ortak bir kültürel ve tarihsel mirasın parçalarıdır (Kaçalın, 2007:391). Bu nedenle Tonyukuk Yazıtı, Baın-Tsokto Yazıtları olarak da bilinmesine rağmen, Orhun Yazıtları üçlemesinin ayrılmaz bir parçası kabul edilir.

Türk dilinin gramerini temellendirmek için ihtiyaç duyduğumuz bilgilerin bulunduğu en eski derli toplu metinler olan ve II. Köktürk Kağanlığı'ndan kalan birer tarih ve söylev niteliğindeki bu yazıtların (Akar, 2005:80) dil yönü kadar muhtevasının da Türk dünyasını aydınlatan bir yönü vardır. Eski Türk yazıtları zengin ve çok boyutlu bir içeriğe sahiptir.

Türk tarihi ve devlet anlayışı kapsamında âdeta bir kağanın halkına hesap vermesi edasıyla yazıtlarda geçmişte yaşanan olaylar, devletin Çin esaretine girmesi, devletin yıkılışı ve İltiş Kağan öncülüğünde ve Bilge Tonyukuk'un danışmanlığında yeniden kurulması; *devlet yönetimi ve töre* çerçevesinde devletin nasıl yönetilmesi gerektiği, kağanlık kurum ve yapılanmasının hangi esaslara göre teşekkül ettiği, İltiş ve Kapgan Kağan ile Tonyukuk'un devlet işleyişinde uyumlu çalışmaları ve devlete olan hizmetlerinin hayati yönü (Ölmez, 2017:78-133), savaşların nasıl ve ne şekillerde yapıldığı, devletin yasalarının oluşturulmasında ne gibi esasların dikkate alınıp yürürlüğe konulduğu, devletin millete milletin ise devletine karşı vazifelerinin neler olduğu; *sosyal hayat ve sosyal devlet anlayışı* bakımından fakir, yoksul, aç milletin karnı tok ve zengin bir halk durumuna getirilmesi, refah düzeyi açısından önceki ve sonraki arasında bir mukayeseye gidilerek sosyal devlet anlayışına vurgu yapılması, kağana itaatsizlikten sakınılması ve düşmanların desiselerine alet olmaları, düşman politikalarına karşı uyanık olmaları, devlet ve kağanlarına sadık olmaları (Konur, 2016:6); *din ve inanç* yönünden Türk kağanlığının ve kağanın Kök Tengri tarafından yaratıldığı, kağanların Tanrı'nın bir elçisi olduğu, gök ile yer yaratıldıktan sonra bunların ikisinin arasında insanoğlunun yaratıldığını ve bu yaradılışın ardından insanoğlunun üstüne hükümdar olarak da Türklerin hükmettiği; *dil ve edebiyat* açısından bilinen ilk yazılı belgeler olması, Türk dilinin grameri, gelişmişliği ve işlerliği, bozkırın sunduğu imkânlar çerçevesinde ulaşılan en üst seviyedeki üslup ile akıcı ve yalın bir dil kullanıldığı hususlarında Türk tarihini aydınlatan çok ender bilgiler içermektedir.

Muharrem Ergin *Orhun Abideleri* adlı eserinin önsözünde Orhun Yazıtlarının muhtevasını şu cümleler ile izah etmektedir (Ergin, 1991:7):

Türk adının, Türk milletin isminin geçtiği ilk Türkçe metin... İlk Türk tarihi... Taşlar üzerine yazılmış tarih... Türk devlet adamlarının millete hesap vermesi, millete hesaplaşması... Devlet ve milletin karşılıklı vazifeleri... Türk nizamının, Türk töresinin, Türk medeniyetinin yüksek Türk kültürünün büyük vesikası... Türk askerî dehasının, Türk askerlik sanatının esasları... Türk gururunun ilahi yüksekliği... Türk feragat ve faziletinin büyük örneği... Türk içtimâî hayatının ulvî tablosu... Türk edebiyatının ilk şaheseri... Türk hitabet sanatının erişilmez şaheseri... Hükümdarâne eda ve ihtişamlı hitap tarzı... Yalın ve keskin üslubun şaşırtıcı numunesi... Türk milliyetçiliğinin temel kitabı... Bir kavmi bir millet yapabilecek eser... Asırlar içinden millî istikameti aydınlatan ışık... Türk dilinin mübarek kaynağı... Türk yazı dilinin ilk fakat harikulade işlek örneği... Türk yazı dilinin başlangıcını miladın ilk asırlarına çıkartan delil... Türk ordusunun kuruluşunu en az 1250 sene öteye götüren vesika... Türklüğün en büyük iftihar vesilesi olan eser... İnsanlık âleminin sosyal muhteva bakımından en manalı mezar taşları... Dünyanın bugün belki de en büyük meselesi olan Çin hakkında 1250 sene evvelki Türk ikazı... vs. vs.

Yazıtların muhtevasına bakıldığında dikkati çeken pek çok hususiyetten birisi sosyal hayat ve sosyal yaşantının varlığıdır. Muharrem Ergin bu hususu “*Türk nizamının, Türk töresinin, Türk medeniyetinin yüksek Türk kültürünün büyük vesikası...*” ifadesiyle dile getirmiştir. Türklerin sosyal hayatının temel taşlarından birisi de kadındır.

Eski Türk kadını sosyolojik olarak namahrem olgusu çerçevesinde erkeklere kendisini göstermekten sakınan, mahremiyet algısıyla evin sadece belli bir bölümünde bulunmak ve yaşamak zorunda bırakılan kimseler değildir. Toplumdan soyutlanmamış ve erkeklerle bir arada yaşamıştır. Kadınlar, eski Türk toplumunda hakları olmayan, pasif bir zümre olmaktan ziyade, sosyal ve siyasi yaşamın her kademesinde etkin olmuş, saygı görmüş, değer verilerek korunmuş bireyler olarak hayatlarını sürdürmüşlerdir. Eski Türk toplumunda kadınlar, çağdaş birçok topluma kıyasla yüksek bir statüye ve geniş haklara sahipti. Bu konum, devlet yönetiminde de kendini göstermiş; hatunluk hukukuna sahip Türk kadını, eşinin yanında önemli bir yere ve söz hakkına sahip olmuş, bazı dönemlerde ise siyasi nüfuzu bakımından eşlerinden daha etkin bir rol üstlenmiştir (Kafesoğlu, 2007:270). Kadın, Türk

toplumunda tamamlayıcı bir unsur olarak değerlendirilmiştir. Türklerde kadın; erkek için bir ev, bir hayat arkadaşı olarak görülmüş, ailenin sahip olduğu her şey ortak olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle kadın ve erkek arasında bir eşitlik ve ortaklık söz konusudur. Ev işlerinde, çocuk bakımında, yiyecek ve içeceklerin hazırlanmasında, dokumacılık işlerinde sorumluluk kadına aittir. Bu durum ev içi hâkimiyetin kadın üzerinde olduğuna işaret etmektedir. Çocuklar hakkında verilecek kararlarda kadının söz sahibi olmasının eski Türklerde kadınların çocuklar üzerinde tasarruf hakkını göstermektedir. Birçok ulusta görülmeyen mal ve mülk edinmek, çeyiz malına sahip olmak, miras hakkından faydalanmak gibi haklar (Açıl, 2016:64-68) eski Türk topluluklarında kadının mülkiyet ve miras hakkına sahip olduğunu açıkça göstermektedir.

Hükümdarın eşi olan hatunun kağan ile yabancı elçileri kabul etmesi, törenlerde kağanın solunda oturması, siyasi hususlarda görüş beyan etmesi ve hükümdar buyruklarında hatunun da adının geçmesi gibi hususiyetler kadınların eski Türk toplumunda siyasetin içinde olduklarına delalet etmektedir. Kadınların ata binmesi, silah kullanması, avcılık ile iştigal etmeleri, gerektiğinde savaşa katılmaları ve Tomris Hatun örneğinde olduğu gibi devlet yönetimine liderlik etmeleri Türk kadınının savaşçı ve askerî yönünü ortaya koymaktadır (Acar, 2019:396-399). Eski Türklerde kadınların namus ve iffetleri koruma altına alınmıştır. Evli bir kadına cinsel tatmin gözü ile yaklaşanların idam ile cezalandırılması kadınların hukuki koruma altına alındığını göstermektedir. Eski Türk inancında kadınlar kutsal sayılmışlardır. Devletin yöneticisi han ile onun eşi olan hatunun kutsal *Gök ve Yer*'in evlatları olduğu ve sosyal olarak da Dede Korkut kitabından referansla evin dayacağı (direği) olduğu düşünülmüştür (Döğüş, 2015:128). Bu kutsiyet ve inanç çerçevesinde kadına baskı yapmak, şiddet uygulamak; kadını dışlamak ya da hor görmek gibi durumlar eski Türk toplumunda asla müşahade edilmemiştir.

Tüm bu hususiyetler çerçevesinde Eski Türk toplumunda kadınların konum ve değerini sosyal yaşantı içerisinde ailenin direği, erkeğin yoldaşı ve tamamlayıcısı olması; devlet yönetiminde söz sahibi olması, hukuksal anlamda töre ve kanunlar aracılığıyla haklarının korunması ve saygı gören birisi olması vb. gösteren ölçütlerle gözler önüne sermek mümkündür. Eski Türkler döneminde kadına verilen değer o dönemde diğer uluslar tarafından verilmediğini iddia ve ifade etmek isabetli bir görüş olacaktır. Bu durumun Türk kadınına, önemli bir ayrıcalık ve üstünlük kazandırdığı görülmektedir.

Türk dilinin ilk yazılı belgelerinde ve İslami dönem Türk edebiyatının ilk eserlerinde kız ve kadını işaret eden sözlere/sözcüklere tanıklık etmek mümkündür (Berbercan, 2017:11-17). Bunları şu başlıklar altında sıralayabiliriz:

2. EBÇİ ~ EWÇİ

Eski Türkçe sözlükte (Bayat ve Çınar Aliyeva, 2008:77) ve Eski Uygur Türkçesi sözlüğünde (Caferoğlu, 1993:45) *eş*, *karı*, *kadın* anlamlarıyla geçen sözcük; ev işleriyle ilgilenmek ve çocuklara bakmak, çocuklarla ilgilenmek işlevlerini bünyesinde toplamaktadır. *Ebçi* sözcüğü *Bay-Bulun I'de (= E 42) (Minusinsk Müzesi anıtı)* “(e)r (a)t(ı)m : öz toğdı : oğl(a)n(ı)m (e)s(i)z-e : (e)bc(i)m : (a)d(ı)r(ı)lt(ı)m(i)z”, “Benim büyük (erkeklik) adım Öz Toğdı. Çocuklarım, yazık! Kadınım! Biz [birbirimizden] ayrıldık.” (Tekin, 2006:226) şeklinde tespit edilmiştir.

Sözcük Uygur Türkçesiyle yazılmış hukuk belgelerinde *äbçi* şeklinde ve “maña y(a)rp toğrılka [yuñlaklık] kümüş k(ä)rgäk bolup kimzun atl(ı)ğ äbçi karabaşımın älig s(ı)tır yarmak kümüşkä inäçikä toğ<u>ru tumlı[tu] [sat]dım.” (Keskin, 2022:141), “Yarp Toğrıl’a vermek üzere bana gümüş gerekli olunca Kimzun adlı kadın kölemi elli satır yarmak (maden para) gümüşe İneçi’ye kesin olarak sattım.” örneğiyle tanıklanmaktadır.

Ebçi sözcüğü *Dîvânü Lügâti't-Türk*'te *ewlûk* şeklinde ve “kadın” anlamıyla “tünle bulıt örtense ewlûk urı keldürmişçe bolur”, “Akşamlayın bulut kızarırsa kadın, erkek çocuk doğurmuş olur.” (Kâşgarlı Mahmud, 2013, c. 1:251) cümlesinde geçmektedir. *Kutadgu Bilig*'de ise *ewçi* şeklinde ve “kadın” manasını içermek suretiyle “uruğluğ tarıglığ bedükler tili / bedükrek bolur bolma ewçi kılı”, “Soyu sopu büyük olanlar yüksekte konuşur, sen kadın esiri olma.” (Yusuf Has Hacib, 2008:772-773) beytinde mevcuttur.

Eski Türkçe belgelerde daha çok “eş, kadın, zevce”; eski Uygurca metin ve hukuk belgelerinde daha çok “hizmetçi” veya “köle” anlamına gelen ebçi ~ äbçi ~ ewçi sözcüğü Türk dilinin yazılı kayıtlarında kadın sözcüğünü ifade eden sözcüklerden birisidir. *Ebçi* sözcüğünün Yenisey yazıtlarında “eş/kadın”

anlamında ve daha çok ailevi-duygusal bir bağlamda kullanılması, eski Türk toplumunda kadının akrabalık ilişkileri, evlilik kurumu ve toplumsal roller içindeki yeriyle ilişkilidir. Bu dönemde sözcük, bireysel ve sosyal kimliği aile içindeki konum üzerinden ifade eden geniş bir anlam alanına sahiptir. Buna karşılık Uygur hukuk belgelerinde *ebçi* kelimesinin “kadın köle/hizmetçi” anlamında kullanılması, yerleşik yaşam düzeniyle birlikte değişen toplumsal ilişkilerin ve hukukî sınıflandırmaların sözcüğün anlam alanını dönüştürdüğünü göstermektedir.

Uygurların yerleşik hayata geçişi, ekonomik faaliyetlerin çeşitlenmesi, mülkiyet ilişkilerinin gelişmesi ve hukukî düzenin kurumsallaşması, toplumsal statülerin daha belirgin hâle gelmesine neden olmuştur. Bu süreçte bireyler, aile içindeki rollerinin yanı sıra hukukî ve ekonomik konumları üzerinden de tanımlanmıştır. Kölelik, hizmet ilişkileri ve mülkiyet düzenine ilişkin kavramların hukuk metinlerinde yer alması, *ebçi* sözcüğünün anlamını da bu yeni toplumsal yapı doğrultusunda şekillendirmiştir.

Sonuç olarak *ebçi* kelimesindeki anlam değişimi, yalnızca dilsel bir dönüşüm değil, eski Türk toplumundan Uygur yerleşik toplumuna geçiş sürecindeki sosyal, ekonomik ve hukukî değişimlerin bir yansımasıdır. Uygur toplumunda gelişen bürokratik ve hukukî yapı, toplumsal statüleri daha ayrıntılı biçimde tanımlayarak sözcüğün “kadın” gibi genel bir anlamdan “kadın hizmetçi/köle” gibi daha sınıfsal bir anlama yönelmesine etki etmiştir.

3. KATUN ~ KATIN

Eski Türkçe sözlüklerde *hatun*, *kadın*, *kağan eşi*, *kraliçe*, *hanım* (Bayat ve Çınar Aliyeva, 2008:139) anlamlarıyla geçmektedir. *Katun*, eski Türk yazıtlarında sadece kağanın eşini ya da annesini ifade etmek üzere kullanılır ve katunun gökten geldiği ya da Tanrı tarafından gönderildiği düşüncesiyle kutsal değere sahip olduğuna inanılır. Bu inancın bir sonucu olarak da kağanlık töreninde kağan ve katun tahta geçeceği zaman kağan ve katun yukarı kaldırılır (Tokyürek, 2013:121). *Katun* sözcüğü *Kül Tigin Yazıtı* doğu yüzü 11. satırda “Türük : bod(u)n : yook : bolm(a)zun : tiy(i)n : bod(u)n : bolcun tiy(i)n : k(a)ŋ(ı)m : ilt(e)r(i)ş k(a)ğ(a)n(ı)ğ : ög(ü)m : ilbilge k(a)tun(u)ğ : t(e)ŋri : töp(ü)sinte : tut(u)p : yüg(e)rü : kötürm(i)ş (e)r(i)ñç”, “Türk halkı yok olmasın diye halk olsun diye babam İlteriş Kağan’ı annem İlbilge Hatunu göğün tepesinden tutup [daha] yükseğe kaldırmışlar şüphesiz” (Tekin, 2020:30-31) cümlesiyle geçmektedir. Köktürk harfli metinlerden olan *İrk Bitig* adlı fal kitabının 38. falında *katun* sözcüğü “kamış ara kalmış. Tengri unamaduk. Abıñcu katun bolzun tir. Ança bilingler: Edgü ol.”, “[Bir köle kız] kamışlar arasında [yalnız] kalmış. Tanrı [bunu] doğru bulmamış. [Bu köle kız] Hatun olsun! der. Öylece biliniz: [Bu fal] iyidir.” (Tekin, 2013:23-31) şeklinde yer almaktadır.

Katun sözcüğü, Uygur Türkçesiyle yazılmış hukuk belgelerinde *katın* şekliyle ve “m(ä)niñ katınlarım tirigä altmışa başlap ävt(ä)ki katınlarım m(ä)niñ tuğmışlarım kim ymä ç(a)mamazunlar” (Keskin, 2022:220-221), “Tirige ve Altmışa başta olmak üzere benim evdeki eşlerim, benim çocuklarım hiç kimse itiraz etmesin.” cümlesinde tespit edilmiştir.

Sözcük, *Dîvânü Lügâti’t-Türk*’te *katun* şeklinde ve “kadın, hatun” anlamıyla “Terken Katun kutınga tegür mendin koşuğ / Aygıl sizing tapuğçı ötnür yengi tapuğ”, “Sultan hatunun huzuruna benden koşma sun, sizin hizmetçi yeni hizmetler umunuyor (bekliyor), de.” (Kâşgarlı Mahmud, 2013, c. 1:376) cümlesinde geçmektedir.

Türk dilinin ilk yazılı belgelerinde *katun*, *katın* şeklinde “kadın, hatun, kraliçe, hanım” anlamlarında oldukça fazla kullanılan bu sözcüğün İslami dönem Türk edebiyatı eserlerinde sadece *Dîvânü Lügâti’t-Türk*’te varlığı tespit edilmiştir. *Katun*, Eski Türkçe döneminde *kadın* anlamını ihtiva eden pek çok sözcükten birisidir.

4. KİŞİ ~ KİSİ

Genel olarak *insan*, *kişi*, *adam*, *halk*, *kul*, *köle* anlamlarıyla Eski Türkçe sözlüklerde geçen *kişi* sözcüğü *zevce*, *kadın*, *eş*, *prenses* (Bayat ve Çınar Aliyeva, 2008:122) anlamlarıyla da eski Türkçe metinlerde yer almaktadır. *Kişi* sözcüğü Yenisey Yazıtları *Barık II’de* (= E 6) “küni tir(i)g : üç y(a)ş(ı)mda : k(a)ŋsız : bold(u)m : külüg : tutuk : eş(i)m : kişi kıldı”, “[Benim adım] Küni Tirig’dir. Üç yaşında babasız kaldım. Külüg Tutuk [beni] [kendisine] eş (*zevce*) yaptı” (Kormuşin, 2017:232) kullanımıyla mevcuttur. Köktürk harfli *İrk Bitig* adlı fal kitabının 29. falında *kişi* sözcüğü *kisi* şeklinde ve “oyma er oğlanın kisisin tutuğ urupan oş iç oyğalı barmış.”, “[Bir] sakatatçı çocuklarını [ve] karısını rehin olarak koyup

[bir yarışta kesilen koyunların] iç organ ve bağırsaklarını oymaya gitmiş.” (Tekin, 2013:22-30) cümlesiyle geçmektedir.

Kişi sözcüğü, Uygur Türkçesiyle yazılmış *Altun Yaruk* adlı sudurda *kisi* şekliyle ve “bo sening kisingning bo emgekin bo b(e)lgülerin körser m(e)n ol yirteki isig öz alımcıları birle turuşur osuglug turur.” (Kaya, 1994:67), “Bu senin karının (eşinin) bu zahmetlerini, bu [katlandığı eziyetlerin] belirtilerini gördüğümde o yerdeki (diğer âlemdeki) hayat alacaklılarıyla [karın (eşin)] adeta savaşıyor gibidir.” örneğinde tespit edilmiştir.

Kişi sözcüğü *Dîvânü Lügâti't-Türk*'te “begi *kişi* üzlüşdi”, “*karı* ile koca ayrıldılar.” (Kâşgarlı Mahmud, 2013, c. 1:240) cümlesinde geçmektedir. *Kutadgu Bilig*'de *kisi* şeklinde ve “kadın, karı” anlamıyla “kiming boldı erse oğul kız *kisi* / negü teg kelir ol kişining usı”, “Kimin karısı oğlu ve kızı varsa o kişi nasıl rahat uyuyabilir.” (Yusuf Has Hacib, 2008:278-279) beytinde rastlanmaktadır.

Köktürk Yazıtları'nda daha çok “kişi, insan, adam, halk” manalarında tespit edilebilen *kişi* sözcüğü Yenisey Yazıtlarından itibaren “kadın, karı, eş, zevce” anlamlarıyla tanıklanmaktadır. *Kişi* ~ *kisi* sözcüğü Uygur Türkçesiyle yazılmış metinler başta olmak üzere İslami dönem Türk edebiyatı eserlerinde sıkça *kadın*, *karı*, *eş*, *zevce*, anlamını karşılayacak şekilde kullanılmıştır. *Kişi* sözcüğünün bazı metinlerde “eş/kadın” anlamında kullanılması, aile kurumu içerisinde kadının bireyin en yakın sosyal bağlarından biri olarak değerlendirilmesiyle ilişkilendirilebilir. Bu durum, başlangıçta “insan/birey” anlamını taşıyan *kişi* sözcüğünün, bağlamsal kullanımlar doğrultusunda “hayat arkadaşı/eş” anlamını da kazandığını göstermektedir.

5. YOTUZ ~ YUTUZ

Yotuz ~ *yutuz* sözcüğü ilk olarak Vilhelm Thomsen tarafından BK G 3-4'te *yotaz*, BK D 24'te *yo[taz]*, BK D 38'de ise *yota(?)z* şeklinde okunmuş ve bu sözcüğe “adam, erkek” anlamı verilmiştir (Sağol Yüksekaya, 2017:389). Gülden Sağol Yüksekaya, *yutuz* kelimesini “zevce, eş” şeklinde anlamlandırmış ve kelimenin kökenini *yut-* < *ut-* “yenmek, mağlup etmek, üstesinden gelmek” fiiline dayandırmıştır. Bunun yanı sıra, *Dîvânü Lügâti't-Türk*'te *ut-* fiilinden türeyen erkek adlarına dikkat çekerek, söz konusu fiilin eski metinlerdeki kullanım örneklerini de incelemiştir (Sağol Yüksekaya, 2017:391). Sözcük, Eski Türkçe sözlükte *zevce*, *refika*, *eş* (Caferoğlu, 1993:199) anlamlarıyla yer alan *yotuz* ~ *yutuz* sözcüğü eski Türkçe döneminde evliliğe dayalı akrabalık isimleri (Şirin, 2020:357) çerçevesinde değerlendirilmiştir. Sözcük, Bilge Kağan Yazıtı doğu yüzü 24. satırda “t(a)ñut : bod(u)n(u)ğ : buzd(u)m : oğ(i)lin : yu[t(u)z]in : yılıkisn : b(a)r(i)min : (a)nta (a)lt(i)m”, “Tangut halkını bozguna uğrattım. Çocuklarını, *kadınlarını*, at sürülerini [ve tüm] varlıklarını o zaman aldım.” (Tekin, 2020:58-59) cümlesiyle geçmektedir. Köktürk harfli *İrk Bitig* adlı fal kitabının 29. falında “oğlı yutuzu kop ögirer tir”, “Çocukları ve kadını hep seviniyorlar, der.” (Tekin, 2013:22-30) şeklinde geçmektedir.

Yutuz sözcüğü, Uygur Türkçesiyle yazılmış *Altun Yaruk* adlı eserde “üç törlüg kılınçlarig arıtmak erser k(a)ltı et'özin özlüglereg ölmümemek adınagunung tavarın küçep almamak ogurlamamak adınların *yutuzinga* yapşınmamak tilin ezüglememek çaşut çaşurmamak” (Kaya, 1994:154), “[Yapılan] üç türlü işi temizlemek, bedeni ile canlıları öldürmemek, başkasının malını zor kullanarak almamak, hırsızlık etmemek, diğer insanların *karısına* yapışmamak (bağlanmamak), dili ile yalan söylememek, iftira atmamak, atılan iftirayı yaymamak” şeklindedir.

İlgili sözcüğe İslami dönem Türk edebiyatı eserlerinde rastlanmamış olup *yutuz* sözcüğünün Uygur Türkçesi eserlerinden ziyade eski Türk yazıtlarında daha fazla kullanıldığı ve kadın için *evliliğe dayalı bir akrabalık* ismi olduğu tespit edilmiştir.

6. BALTI(Z) ~ BALTI(R) ~ BALDIZ

Eski Türkçe sözlüklerde *baltır* şeklinde geçen sözcük “baldız, yaşça küçük kadın akraba, gelin, yenge” (Bayat ve Çınar Aliyeva, 2008:40) anlamlarını içermektedir. Uygur Türkçesi döneminde yazılmış olan *Altun Yaruk* adlı eserde şu cümlede tespit edilmiştir: “ögli kanglı ulatı kişi ogul beg yutuz içi ini yme ka kadaş eke *baltır* birkerü bolar tüşer adrılmak alp açığ tarka emgekke” (Kaya, 1994:298), “Anne, baba; karı, oğul; karı, koca; ağabey, erkek kardeş ve hısım akraba; abla, *baldız* hepsi bir olur ayrılma acısı ve eziyetine düşerler”.

Sözcük *Dîvânü Lügâti't-Türk*'te *baldız* şeklinde ve “karının kendinden küçük kız kardaşı” anlamında geçmektedir. Örneği şu şekildedir: “بَلْدَزْ *baldız*: Bir adamın karısının küçük kız kardeşi. Erkeğin kız kardeşine ‘بَلْدَزْ *baldız*’ denmez, ‘سِنْكِلْ *sinğil*’ denir.” (Kâşgarlı Mahmud, 2013, c. 1:457).

Baltır ~ *baldız* sözcüğü eski Türkçe döneminde tasarrufuna sık rastlanılmayan bir sözcük olup Uyurca *Altun Yaruk*'ta 1 (bir) yerde; *Dîvânü Lügâti't-Türk*'te ise 2 (iki) yerde kullanımı tespit edilmiştir.

7. ÉÇE

Éçe sözcüğü eski Türkçe sözlükte “büyük bacı” (Bayat ve Çınar Aliyeva, 2008:77) anlamıyla açıklanmaktadır. *Abla* anlamına gelen ve kan akrabalığına (Şirin, 2020:349) dayalı bir isim olarak değerlendirilen sözcük Yenisey Yazıtları *Herbis-Baari*'da (= E 59) mevcuttur. Örneği şu şekildedir: “k(a)l(i)n : k(a)d(a)ş(i)mka : bökm(e)d(i)m : yéta : kén(i)m : éçem : [ö]gümke : bökm(e)d(i)m”, “Çok sayıdaki akrabalarım doymadım, ne acı! Anne tarafından akrabalarım, ablam, anneme doymadım.” (Kormuşin, 2017:275-276).

Sözcük *Dîvânü Lügâti't-Türk*'te *eçe* şeklinde ve “büyük kız kardeş” anlamında mevcuttur. Örneği şu şekildedir: “أَجَا *eçe*: Büyük kız kardeş, “أَكَا *eke*”. ج harfî ك'den çevrilmiştir. Farsçadaki جَرَم ve جُنُب ve كُنْب kelimeleri gibi.” (Kâşgarlı Mahmud, 2013, c. 1:86-87).

Éçe sözcüğü ayrıca Çağatay Türkçesi döneminde Moğolca *egeçi* sözcüğünden evrilmek suretiyle *éçi* şeklinde geçmektedir. Abuşka Lügatinde şu şekilde mevcuttur: *éçi* [*< Mo. egeçi*] “hātūn-ı perde-nişine derler ki Tevārīh-i Mülūk'de Behmen kızı Hümāy pādšāh olduğu maħalde bir beytde gelür ki yana bir neçe kün Hümāy aldı milk / érenler barıp éçiğe kaldı milk,” “temiz, namuslu kadın derler ki Tevārīh-i Mülūk'de behmen kızı Hümāy'ın padişah olduğu yerde geçmektedir ki yine bir neçe gün Hümā aldı milk érenler gidip kadına kaldı milk” (Niyâzî, 2011:238).

Éçe sözcüğü Yenisey Yazıtları'nda, İslami dönem için *Dîvânü Lügâti't-Türk*'te, Eski Türkçenin söz varlığı ve yazı dili geleneğini Orta Asya sahasında sürdüren Çağatay Türkçesinde seyrek de olsa “büyük bacı, abla, kadın” anlamlarında kullanılmıştır.

8. EKE

Eke sözcüğü eski Türkçe sözlükte “abla, büyük kız kardeş” ve “hala” (Bayat ve Çınar Aliyeva, 2008:78) olmak üzere iki ayrı anlamda geçmektedir. Kan yoluyla teşekkül eden akrabalığa dayalı bir anlam içeren *eke* sözcüğünü Kül Tigin Yazıtı kuzey yüzü 9. satırda tespit etmek mümkündür: “ög(ü)m k(a)tun : ul(a)yu : ögl(e)rim : (e)k(e)l(e)r(i)m : k(e)l(i)ñün(ü)m : kuunç(u)yl(a)r(i)m : bunca y(e)me : tir(i)gi : kün bolt(a)çı (e)rti”, “[Kül Tigin olmasaydı] annem hatun başta olmak üzere [diğer] annelerim, ablalarım, gelinlerim, prenseslerim, bunca hayatta kalanlar carıye olacak idi.” (Tekin, 2020:38-39).

Sözcük, Uygur Türkçesiyle yazılmış hukuk belgelerinde *ākā* şeklinde ve “tanuk dört maharanç t(ä)ñrilär yeti ākā baldız tairimlär. yügärüki koştır tanuk ilabu tanuk kudugçı äsän tanuk tärinçi bokşindu bu [tamg]a m(ä)n şivşay tayşınıñ ol” (Keskin, 2022:212-213), “Tanık dört Maharaja (büyük kral) Tanrılar, yedi kızkardeş Tanrıçalar, şu anki tanık Koştır, tanık İlabu, tanık Kudugçı Äsän, tanık Tärinçi Bokşindu. Bu damga ben Şivşay Tayşı'ya aittir.” örneğiyle geçmektedir.

Dîvânü Lügâti't-Türk'te “büyük kız kardeş, koca veya karının kendinden büyük kız kardaşı” anlamında mevcuttur. Örneği şu şekildedir: “kocanın kendinden büyük olan kız kardeşine ‘أَكَا *eke*, karının kendinden küçük olan kız kardeşine ‘بَلْدَزْ *baldız*’, karının kendinden büyük olan kız kardeşine ‘أَكَا *eke*’ denir.” (Kâşgarlı Mahmud, 2013, c. 3:7).

Eke sözcüğü eski Türk yazıtlarında, Uygur el yazmalarında ve İslami dönem Türk edebiyatı eserlerinde tespit edilmiştir. Sözcüğün “akıllı küçük kız, büyüklük eseri gösteren küçük kız” anlamında *ekeç* ((Kâşgarlı Mahmud, 2013, c. 1:52) şekli de mevcuttur.

9. ÖG

Öğ sözcüğü eski Türkçe sözlüklerde “anne” (Caferoğlu, 1993:98), “üvey anne” (Bayat ve Çınar Aliyeva, 2008:175) anlamlarıyla açıklanmaktadır. Kan bağına dayalı bir akrabalık adı olan *ög* sözcüğü Kül Tigin Yazıtı doğu yüzü 25. satırda mevcuttur: “türük : bod(u)n(u)g : (a)tı küsi : yok bolm(a)zun : tiy(i)n : k(a)ñ(i)m k(a)g(a)n(i)g ög(ü)m k(a)tun(u)g : köt(ü)rm(i)ş : t(e)ñri”, “Türk halkının adı sanı yok olmasın diye babam hakani [ve] annem hatunu yüceltmış olan Tanrı” (Tekin, 2020:30-31). Köktürk harfli *Irk*

Bitig adlı fal kitabının 35. falında “Kugu kuş kanatınga urup anın kalıyu barıpan öginge kaŋginga tegürmiş”, “Kuğu kuşu [onu] kanatlarına vurup onunla uçmuş ve anasına babasına ulaştırmış” (Tekin, 2013:22-30) şeklinde de geçmektedir.

Sözcük, Uygur Türkçesiyle yazılmış hukuk belgelerinde şu cümleyle tanıklanmıştır: “kävsiä tugmış burhan kulı atl(ı)g ogulanka ögkä kaŋka buyanı tägzün tep boş bitig bertim” (Keskin, 2022:220), “Kavsi'den dünyaya gelmiş Burhan Kulı adlı oğlana anne[si]ne, baba[sı]na sevabı ulaşsın diye azat belgesi (metni) verdim.”

Dîvânü Lügâti't-Türk'te *ög* sözcüğü yer almazken *ög* isim kökünden /+daş/ ekiyle türetilmiş olan ve “anneden bir olan kardeş” anlamını ihtiva eden *ögdaş* sözcüğü mevcuttur. Şu örnekte geçmektedir: “kaŋdaş kama urur ögdaş örü tartar”, “Aralarında nefret olduğu için babadan bir olan kardeşler birbirlerini döverler, anneden bir olan kardeşler ise sevgi bağından ötürü birbirlerine yardım ederler.” (Kâşgarlı Mahmud, 2020:503-504).

“Anne ya da üvey anne” anlamıyla Eski Türk Yazıtlarında, Uygur dönemi el yazması metinlerinde geçmekte olan *ög* sözcüğü İslami dönem Türk edebiyatı eserlerinde *ögdaş* şeklinde türemiş biçimiyle tespit edilmiştir. Sözcük Türkiye Türkçesinde *ög* kök biçimbirimi ile *Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük*'te yer almazken eski Türkçe *ögsüz* sözcüğünün fonetik değişimi sonucunda *öksüz* şekliyle ve “anası veya hem anası hem babası ölmüş olan çocuk, *mec.* kimsesiz” (Türk Dil Kurumu [TDK], 2011:1842) anlamlarında tespit edilmiştir.

10. SİĞİL

Siğil sözcüğü eski Türkçe sözlükte “küçük kız kardeş, hemşire” (Caferoğlu, 1993:135) anlamıyla geçmektedir. Bilge Kağan Yazıtı'nda *siğil* sözcüğünün ‘prenses’ kavramıyla birlikte kullanılması, kız kardeşlerin eski Türk devlet geleneğinde yalnızca aile içi bir konuma değil, siyasî ve diplomatik ilişkilere aracılık eden bir statüye de sahip olduğunu göstermektedir. Kan akrabalığına dayalı bir anlam içeren *siğil* sözcüğü Bilge Kağan Yazıtı doğu yüzü 17. satırda mevcuttur: “k(a)g(a)n (a)t(ı)g : bunta : biz bért(i)m(i)z : siğ(i)l(i)m : kuu[nç](u)y(u)g : bért(i)m(i)z”, “Hakan unvanını burada [ona] biz verdik. [Eş olarak da] kız kardeşim prensesi verdik.” (Tekin, 2020:56-57).

Siğil sözcüğü, Uygur Türkçesiyle yazılmış *Maytrisimit* adlı eserde şöyle tanıklanmaktadır: “kim kayu eren ekeler siğiller kızlar analar dıntar birle yavaz iş işlep yazınsar” (Tekin, 2019:155), “Erkekler ablalar kız kardeşler kızlar analar dındar (seçilmiş) kimseler ile kötü işler yapıp günahkâr olsalar”.

Sözcük, *Dîvânü Lügâti't-Türk*'te “kocanın kendinden küçük kız kardaşı” anlamında geçmektedir. Örneği şu şekildedir: “Erkeğin kız kardeşine ‘بَلْدَزْ baldız’ denmez, ‘سِنْغِيلْ siğil’ denir.” (Kâşgarlı Mahmud, 2013, c. 1:457).

Siğil sözcüğünün Köktürkçe ve Uygurca metinlerde kullanım sıklığı İslami dönem Türk edebiyatı eserlerine göre daha fazladır. *Kutadgu Bilig* ve *Atebetü'l-Hakayık* adlı eserlerde sözcüğün tespit edilememesi bu durumu daha net bir şekilde ortaya koymaktadır.

11. YENGE

Eski Türkçe sözlükte *yengge* ve *yenge* şeklinde ve “yenge” (Bayat ve Çınar Aliyeva, 2008:257) açıklamasıyla mevcuttur. “Kişinin büyük erkek kardeşlerinin veya babasının küçük kardeşlerinin eşi” anlamını ihtiva edecek şekilde Uigurica III'de “öz yeng(g)esi rakakayinika inçe tip tidi siz ulug içimniñ amrak kunçuy siz”, “Öz yengesi Rakakayini'ye şöyle söyledi: Siz büyük ağabeyimin sevgili hanımısınız.” (Berbercan, 2017:14) cümlesiyle tespit edilmiştir.

Sözcük, *Dîvânü Lügâti't-Türk*'te “يَنْغَغْ yengge: Yenge, büyük kardeşin karısı” şeklinde geçmektedir (Kâşgarlı Mahmud, 2013, c. 3:380).

Kadın için evliliğe dayalı akrabalık ifade eden *yenge* isminin kullanımı sınırlı sayıdadır ve *Uigurica III*'de ve *Dîvânü Lügâti't-Türk*'te tasarruf edildiği görülmektedir.

12. KIZ

Kız sözcüğü eski Türkçe sözlükte “kız, genç hanım, evlenmemiş kız; kız evlat; sıcak; hasis; pahalı nesne” (Bayat ve Çınar Aliyeva, 2008:143) anlamlarıyla mevcuttur. *Kız* sözcüğünün “genç kadın/kız

evlat” anlamlarının yanı sıra “nadir, kıymetli, pahalı” anlamlarını da taşıması, eski Türk düşünce dünyasında kız çocuğunun ve genç kadının değer kavramıyla ilişkilendirildiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Kan akrabalığına dayalı bir anlam içeren *kız* sözcüğü Bilge Kağan Yazıtı kuzey yüzü 10. satırda şu şekilde geçmektedir: tür[g(i)ş k(a)g(a)n] kızın : (e)rt(i)ñü : ul(u)g : törün ogl(u)ma : (a)lı bert(i)m”, “Türğiş hakanı[nın] kızını pek büyük [bir] törenle oğluma alıverdim.” (Tekin, 2020:46-47).

Uygur Türkçesiyle yazılmış *Maytrısimit* adlı eserde *kız* sözcüğü şu cümlede tespit edilmiştir: “oğulta kızta amrak mening öz kişilerim erürler” (Tekin, 2019:84), “Benim kendi adamlarım oğuldan kızdan daha sevgili, daha sevimlidirler.”

Sözcük, *Dîvânü Lügâti't-Türk*'te “kız kız çocuk; cariyeye; pahalı nesne” anlamlarında geçmektedir. Örneği şu şekildedir: “kız anası birle yıp egrışti = kız anası ile ip eğirmekte yarıştı.” (Kâşgarlı Mahmud, 2013, c. 1:236). *Kutadgu Bilig*'de *kız* sözcüğü “kız, kız çocuk; pahalı, nadir” anlamlarıyla ve “kiçiklikte bilse oğul kız neni / karıp ölmeginçe unıtmaz anı”, “Oğul ve kız küçüklükte her ne öğrenirse yaşlanıp ölünceye kadar (yaşadığı müddetçe) onu unutmaz.” (Yusuf Has Hacib, 2008:328-329) beytinde görülmektedir.

Kız sözcüğü “kız, genç hanım, evlenmemiş kız; kız evlat” ve “nadir, seçkin, pahalı nesne” şeklinde iki anlamı da ihtiva etmek suretiyle gerek İslam öncesi gerek İslam tesirinde gelişen Türk edebiyatı eserlerinde sıkça kullanılmıştır.

13. EŞ(İ) ~ EŞ(İ)LİK

Eşi sözcüğü eski Türkçe sözlükte *işi* şeklinde “hanım, zevce, eş; prenses, tanınmış yüksek tabakaya mensup kadın” olarak; *eşilik* ise *işilik* şeklinde “hanımlık, hatunluk, hanım olmaya layık” anlamlarıyla verilmiştir (Bayat ve Çınar Aliyeva, 2008:111). Bağ (bey) sözcüğünün zıttı olarak kullanılan *eşi* sözcüğü -ünlüsü belirsiz bir biçimde- “kadın, hanım anlamına gelmektedir. Kâşgarlı Mahmud *eşi* sözcüğünü *işler* sözcüğünün kısaltılmış şekli olarak değerlendirirken Clauson *eş* sözcüğünün iyelik eki almış biçimi kanaatindedir (Ayazlı, 2016:117). Sözcük, Kül Tigin Yazıtı doğu yüzü 7. satırda şu şekilde geçmektedir: “(t(a)bğ(a)ç : bod(u)nka : b(e)gl(i)k : urı oğlin : kul boltı : (e)şil(i)k : kız oğlin : küñ boltı”, “Çin halkına bey olmaya layık erkek evladı kul oldu, hanım olmaya layık kız evladı cariyeye oldu.” (Tekin, 2020:26-27). Yenisey Yazıtları *Uyuk-Arjan* (= E 2)'de şu cümlede tespit edilmiştir: “éş(i)m ür(i)m (a)z(i)şd(i)m”, “Zevcelerim, oğullarım, [ben] göremez – duyamaz (hiçbir şeyi hissedemez) oldum.” (Kormuşin, 2017:288).

Uygur Türkçesiyle yazılmış *Maytrısimit* adlı eserde *işi* şeklinde tespit edilmiştir: “ol işler sigiriyü tegip bars ağzınta kençkiyesin suçulu alsar” (Tekin, 2019:83), “Bu kadın seğırterek (çevik bir şekilde) [oraya] ulaşıp kaplanın ağzından yavrucağını çekip alsa”.

Sözcük, *Dîvânü Lügâti't-Türk*'te *eş* şeklinde ve “eş, arkadaş” anlamlarında geçmektedir. Örneği şu şekildedir: “iş: Eş, arkadaş. Genç kadından eşi bulunan kimseye ‘işlik’ eşliğ denir.” (Kâşgarlı Mahmud, 2013, c. 1:47) *Kutadgu Bilig*'de *işi* şeklinde ve “kadın” anlamında mevcuttur: “tilin sözlemiş sözde yanmaz eren / sözinde yanıglı işiler sanı”, “Erkek verdiği sözden geri dönmez, sözünden dönenleri sen kadın bil.” (Yusuf Has Hacib, 2008:858-859). *Kutadgu Bilig*'de geçen kullanımda kadın kavramının kararsızlık ve sözünden dönme ile ilişkilendirilmesi, Karahanlı dönemi ahlak anlayışında kadınlık algısına yönelik toplumsal değer yargılarının dile yansıdığını göstermektedir.

Eşi, eşilik, eşi, işi şekillerinde tespit edilen ve “hanım, zevce ve eş” anlamlarını ihtiva eden sözcüğün Köktürk harfli yazıtlardan bu tarafa kullanıldığı, günümüz Türkçesinde de “karı kocadan her biri, hayat arkadaşı, refik, refika” (TDK, 2011:821) anlamlarıyla Türkçe Sözlük'te bulunduğu tespit edilmiştir.

14. KELİN ~ KELİDÜN

Gelin anlamındadır. Eski Türkçeden sözcük başı /k/ sesinin tonlulaşmasıyla Türkiye Türkçesine *gelin* biçimiyle ulaşmıştır. *Kelin* sözcüğünün /+gün/ çokluk ekini almasıyla sözcük *kelingün* “gelinler” şekliyle de kullanılmıştır. Evliliğe dayalı akrabalık anlamı taşıyan *kelin* sözcüğü Kül Tigin Yazıtı kuzey yüzü 9. satırda *kelinün* şeklinde geçmektedir: “ög(ü)m k(a)tun : ul(a)yu : ögl(e)rim : (e)k(e)l(e)r(i)m : k(e)l(i)ñün(ü)m : kuunç(u)yl(a)r(i)m : bunca y(e)me : tir(i)gi : küñ bolt(a)çı (e)rti”, “[Kül Tigin olmasaydı] annem hatun başta olmak üzere [diğer] annelerim, ablalarım, gelinlerim, prenseslerim, bunca hayatta kalanlar cariyeye olacak idi.” (Tekin, 2020:38-39). Yenisey Yazıtları *Uyuk-Turan* (= E 3)'de şu

cümle geçmektedir: “k(a)n(i)m : tül(b)e(ri) : k(a)ra bod(u)n : kül(i)g : k(a)d(a)ş(i)m : (e)siz(i)m : iç(i)ç(i)m (e)r : ük(ü)ş (e)r : oğl(a)n (e)r : küd(e)gül(e)r(i)m : kız : k(e)l(i)nl(e)r(i)m b[ökm(e)d(i)m]”, “Han’ımın kavmi, halk, benim şerefli akrabam, yazık bana! Amcalarım ve amca oğulları, çok sayıda askerlerim, asker oğlanlar, enişterim, gelinlerim [size] doyamadım.” (Kormuşin, 2017:219).

Sözcük, Uygur Türkçesiyle yazılmış hukuk belgelerinde *kālin* şeklinde geçmektedir: “yosunca kalin mā oğlan kaya tapmışni üçün sıkaptaki uluğ adız yer tarıp yezün tep bertim” (Keskin, 2022:370), “Yasaya uygun bir biçimde gelin ve oğlan (damat) Kaya Tapmış’a Sıkıp’taki büyük tarlayı sürüp [mahsulünü] yesin diye verdim.”

Sözcük, *Dîvânü Lügâti’t-Türk*’te “gelin” anlamında mevcuttur. Örneği şu şekildedir: “yüfüşlüg kelin küdegü yafaş bulur = armağanlı gelin, güveyiyi yumşak huylu bulur.” (Kâşgarlı Mahmud, 2013, c. 3:12).

Eski Türk Yazıtları ve Uygur dönemi metinlerinde sıkça kullanılan *kelin* ve *kelingün* sözcüğü İslami dönem Türk edebiyatı eserlerinden sadece *Dîvânü Lügâti’t-Türk*’te tanıklanmıştır.

15. KUNÇUY

Çince *kung chu* (Kaya, 1994:570) sözcüğünün Türkçeye *kunçuy* şeklinde geçmesiyle Türk dili söz varlığına dâhil olan sözcük “hatundan bir derece aşağı olan kadın (Bayat ve Çınar Aliyeva, 2008:148), prenses (Caferoğlu, 1993:123), eş karı zevce, kağan kızı veya kız kardeşi (Şirin, 2020:357)” anlamlarını içermektedir. Sözcük Kül Tigin Yazıtı kuzey yüzü 9. satırda tespit edilmiştir: “ög(ü)m k(a)tun : ul(a)yu : ögl(e)rim : (e)k(e)l(e)r(i)m : k(e)l(i)ñün(ü)m : kuunç(u)yl(a)r(i)m : bunca y(e)me : tir(i)gi : küñ bolt(a)çı (e)rti”, “[Kül Tigin olmasaydı] annem hatun başta olmak üzere [diğer] annelerim, ablalarım, gelinlerim, prenseslerim, bunca hayatta kalanlar cariye olacak idi.” (Tekin, 2020:38-39). Köktürk harfli *Irık Bitig* adlı fal kitabının 5. falında *kunçuy* sözcüğü “Ebingerü barmış: Üçünç kunçuvi urılamış.”, “[Bey bu kez de] evine doğru gitmiş. [Bakmış ki] üçüncü prensesi [bir] oğlan doğurmuş.” (Tekin, 2013:19-27) cümlesinde geçmektedir. Yenisey Yazıtları *Uyuk-Turan* (= E 3)’de şu cümle geçmektedir: “Kuyda : kunç(u)y(u)m : özde : oğl(u)m : y(i)ta : (e)s(i)z(i)m-e”, “Odalarında eşlerim, öz oğullarım ne keder!” (Kormuşin, 2017:219).

Kunçuy sözcüğü, Uygur Türkçesiyle yazılmış *Altun Yaruk*’ta şu cümlede tespit edilmiştir: “ötrü antada kin ol kunçuyar kün küninge edgü bolup öngreki teg ıgsız kem[siz bol]tı” (Kaya, 1994:68), “Ondan sonra o prensesler gündən güne iyileşip önceki gibi sağlıklarına kavuştular.”

Sözcük, *Dîvânü Lügâti’t-Türk*’te *kunçuy* madde başının izahında geçmektedir: “فُجُوْیْ kunçuy: Hatun’dan bir derece aşağıda bulunan kadın, bige, prenses. Buradan alınarak ‘فُجُوْیْ قَاتُونْ katun kunçuy’ denir.” (Kâşgarlı Mahmud, 2013, c. 3:240).

Kunçuy sözcüğü eski Türkçe metinlerde daha sık kullanılırken bu dönem dışında kullanımı sadece *Dîvânü Lügâti’t-Türk*’te tespit edilmiştir.

16. TUL

Eski Türkçe sözlükte “dul” (Caferoğlu, 1993:165) anlamındadır. Batı Türkçesinde t > d tonlulaşmasıyla *dul* biçimine dönüşen sözcük, Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük’te “eşi ölmüş veya eşinden boşanmış kadın veya erkek” (TDK, 2011:722) şeklinde anlamlandırılmıştır. *Tul* sözcüğü Yenisey Yazıtları *Köjeelig-Hovu* (= E 45)’de şu cümle geçmektedir: “Kürsi : yamda : él(i)m (e)siz(i)m-e : yér(i)m : subum : (e)siz(i)m-e kuyda : kunçuyum : tul : k(a)ltı”, “Kürsi Yam’daki devletim, ne yazık bana! Toprağım suyum ne yazık bana! Odalarındaki eşlerim dul kaldılar.” (Kormuşin, 2017:245).

Sözcük, *Dîvânü Lügâti’t-Türk*’te *tul* madde başının izahında geçmektedir: “تُولْ dul. تُولْ أُرَاغْتُ tul uragut = dulkadın’ Şu savda dahi gelmiştir: ‘يُولَاقْ تِيلُغْ بِيكُنْ كَرُوْ يَلْنُكُوسْ تُولْ بِيكْ yawlak tılığ bēgden kerü yalınus tul yeğ = kötü dilli kocadan yalnız dul daha iyidir.” (Kâşgarlı Mahmud, 2013, c. 3:133). *Kutadgu Bilig*’de “dul” anlamıyla şu beyitte geçmektedir: “bu dünya begi sen anga bolma kıl / sini kıodmaz erken anı kıodğu tul”, “Sen bu dünyanın beyisin ona kul olma, o seni bırakmadan sen onu dul bırak.” (Yusuf Has Hacib, 2008:310-311).

Günümüz Türkçesinde “eşini bir vesile ile kaybetmiş olan kadın ya da erkek” için kullanılan dul sözcüğü eski Türkçe dönemi metinlerinde -örnek cümlelerden de anlaşılacağı üzere- kadın merkezli, daha çok

kadını sıfatlandıran bir sözcük olarak kullanılmıştır. Her ne kadar anlam genişlemesine uğrasa da eski Türkçe döneminden başlayıp günümüze kadar kullanılan sözcükler arasında olması dikkate değerdir.

17. KODUZ

“Erkeği olmamış, bir vesile ile erkek ile ünsiyeti olmayan kadın, evlenmemiş kadın, kocasından ayrılmış ya da kocası ölmüş kadın” anlamlarını içermektedir. ‘Ölen bir düşmanın kendisinden geriye kalan karısı, esir edilmiş kadın’ (Berbercan, 2017:16) anlamıyla eski Türkçe metinlerde kullanımları mevcuttur. *Koduz* sözcüğü Şine-Usu Yazıtı doğu yüzü 3. satırda mevcuttur: “tört(ü)nç (a)y : tok(u)z [y(a)ñık]a : süñ(ü)şd(ü)m : s(a)nçd(ı)m : ylık(sı)n : b(a)r(ı)mın : kızın : kod(u)zın : k(e)l(ü)rt(ü)m” (Orkun, 1987:168), “Dördüncü ay dokuz yeniye (dokuzuncu gün) savaştım, mızrakladım. At sürüsünü, tüm varyetini (servetini), kızını, karısını getirdim.” Tonyukuk Yazıtı II. Taş güney yüzü 4. satırda “s(a)r(ı)ğ (a)ltun : ür(ü)ng küüm(ü)ş : kız kood(u)z : (e)gri t(e)bi : (a)ğı buñs(u)z : k(e)lürti”, “sarı altınları, beyaz gümüşleri, kızları, kadınları, hörgüçlü develeri ve ipekli kumaşları sıkıntı çıkarmadan getirdiler.” (Akar, 2020:109-110) ayrıca tanıklamak mümkündür.

Sözcük, *Dîvânü Lügâti't-Türk'te kudhuz* madde başının izahında “قُدْز kudhuz: Dul kadın” (Kâşgarlı Mahmud, 2013, c. 1:365) şeklinde tespit edilmiştir.

Koduz sözcüğünün ski Türk yazıtlarında ve *Dîvânü Lügâti't-Türk'te* “esir kadın, dul kadın” gibi anlamları içermek suretiyle kullanıldığı yukarıdaki örnekler dahilinde sabittir. Kelimenin günümüz Türkçesinde ise tasarrufu bulunmamaktadır.

18. KÜD

Kün sözcüğü “karavaş, cariyе (Caferoğlu, 1993:82), hizmetçi, halayık (Bayat ve Çınar Aliyeva, 2008:128)” anlamlarını içermektedir. Sözcük Bilge Kağan Yazıtı doğu yüzü 18. satırda tespit edilmiştir: “t(a)bg(a)ç : bod(u)nka : b(e)gl(i)k : urı oglin : kul bolı : (e)şil(i)k : kız oglin : kün bolı”, “[Bu yüzden Çin halkına bey olmaya layık erkek evladı kul oldu, hanım olmaya layık kız evladı [da] cariye (hizmetçi) oldu” (Tekin, 2020:26-27). Şine-Usu Yazıtı doğu yüzü 1. Satırda da geçmektedir: “kul(ı)m : kün(i)m : bod(u)n(u)g : t(e)ñri : y(ér) : (a)yu : bérti” (Orkun, 1987:168), “Esirim, cariyem olan halkı gök [ve] yer söyleyiverdi”

Sözcük, Uygur Türkçesiyle yazılmış *Maytırsimit* adlı eserde şu örnekte mevcuttur: “amarıları öngre ajunta beg işi bolup er at kul künglerinin aş ton yigü içgülerin istiler.” (Tekin, 2019:142), “Kimileri önceki dünyada bey ve kraliçe olup kul ve hizmetçilerinin (cariyelerinin) yiyecek, içecek ve giyeceklerini [onlara] vermediler.”

Kün sözcüğü *Dîvânü Lügâti't-Türk'te cariyе* anlamında ve “bilezük küng eliğin kawurdı = bilezik cariyenin elini sıkı, kavradı” (Kâşgarlı Mahmud, 2013, c. 2:82) örneğinde geçerken *Kutadgu Bilig'de* de *cariye* anlamıyla şu beyitte geçmektedir: “yazuğ kılsa kul küng keçür ol yazuğ / bu yazuğ keçürmiş muyan kıl azuğ”, “Köle ve cariye suç işlerse sen onların suçunu bağışla, bu suç bağışlamanın sevabını [ahiret için] kendine azık eyle.” (Yusuf Has Hacib, 2008:610-611).

Cariye, hizmetçi anlamlarında gerek eski Türkçe metinlerde gerekse İslami dönem Türk edebiyatı eserlerinde sık kullanıldığına rastladığımız sözcüğün *küned-* “hizmetçi ol-”, *künzed-* “cariye ol-” *künlüg* “hizmetçisi olan” türemiş hallerini ve *kul kün* “köle-cariye” gibi ikileme şeklini tarihi metinlerimizde bulmak mümkündür.

19. TİŞİ

Eski Türkçe sözlükte “dişi, kadın” (Caferoğlu, 1993:157) anlamındadır. Batı Türkçesinde t > d tonlulaşmasıyla *dişi* şeklini alan sözcük, Türk Dil Kurumu *Türkçe Sözlük'te* “Yumurta oluşturan veya yavru doğuran [birey]; erkeği tarafından döllenecek biçimde oluşmuş [hayvan veya bitki]; kadın” (TDK, 2011:680) açıklamasına sahiptir. *Tişi* sözcüğü Uygur dönemi eserlerinden Altun Yaruk sudurda mevcut *Aç Pars Hikayesi'nde* şu cümlede geçmektedir: “ança yorıyu yanı ânüklâmiş bir tişi barsıg körtilär” (Gulcalı, 2015, 79), “bir müddet yürüyüp yeni yavrulaşmış bir dişi kaplanı gördüler.”

Tişi sözcüğü *Dîvânü Lügâti't-Türk'te tışı* şeklinde “dişi, her hayvanın dişisi; kadın” anlamlarında ve “kuş kurt kamuğ tirildi / Erkek tışı tērildi / Ögür alıp tarıldı / Yınka yana kirgüsüz”, “Kurt, kuş bütün dirildi, erkek dişi derlendi, ögür alıp dağıldılar, artık ine girmeyecekler” (Kâşgarlı Mahmud, 2013, c.

3:6) örneğinde bulunmaktadır. *Kutadgu Bilig*'de de *dişi*, *kadın* anlamıyla şu beyitte geçmektedir: “kalı bulsa edgü saşınuk tişi / yawa kılma algıl ay edgü kişi”, “Ey iyi kişi, eğer iyi ve takva sahibi bir kadın bulursan bu fırsatı kaçırma derhal [onunla] evlen.” (Yusuf Has Hacib, 2008:772-773). *Atebetü'l-Hakayık*'ta *dişi*, *kadın* anlamıyla tanıklanmıştır: “biliglig biligsiz kaçan teng bolur / biliglig tişi er cahil er tişi” (Edib Ahmed Yükneci, 2006:47), “Bilgili [insan] ile bilgisiz [insan] hiçbir zaman [birbirine] denk olmaz; bilgili kadın erkek, bilgisiz (cahil) erkek kadın gibidir.”

Tişi > *dişi* sözcüğü her canlının erkek dışındaki diğer cinsiyeti anlamında kullanılmış olup insan ekseninde kadını ifade eden bir anlam içeriğine sahiptir. Eski Türkçe döneminden itibaren Türkiye Türkçesine uzanan tarihi evrede sıkça kullanıldığına rastlamak mümkündür. Günümüz Türkçesinde de “kadın” için kullanılan *dişi* sözcüğü “dişi kuş yapar yuvayı, içini dışını sıvayı sıvayı” örneğinde olduğu gibi atasözlerine mecazi anlamda kadın karşılığı (Küçük, 2003:219) ile konu olmuştur.

İlteriş Kutluk Kağan başta olmak üzere Kapgan Kağan ve Bilge Kağan'a danışmanlık yapmış Buyla Baga Tarkan ünvanı ile sıfatlandırılmış Bilge Tonyukuk'un adına dikilmiş ve Tola Irmağının yukarı mecrasındaki *Bayan Çokto* bölgesinde bulunan Tonyukuk Yazıtı'na tüm bu veriler çerçevesinde bakacak olursak Tonyukuk Yazıtı'nın muhtevasında Çin hâkimiyetinden çıkıp halkı toparlayan, halkı Çin'e karşı isyanı örgütleyen ve askerî stratejiler kuran Kutluk Kağan'ın önderliğinde bağımsızlığın kazanılması; sınır güvenliğinin nasıl sağlandığı, göçebe hayat tarzının ne gibi avantajlar sağladığı, başta Çin olmak üzere Kırgız, Türgiş, Oğuz gibi Türk boylarının politikalarını içeren askerî stratejiler ve devlet yönetimi; Türk halkının birlik içinde olması gerektiği, kağana bağlılığın önemi, töreye bağlılığın devletin temel dayanağı olduğunu işaret eden devlet yönetim ilke ve felsefesi; pek çok savaşı yönetmesi ve kağana öğütler vermesiyle devletin yeniden teşkilatlanması hususunda Tonyukuk'un kağanlık için bizzat kendi rol ve pozisyonunu dile getirmesi gibi pek mühim hususiyetleri görmemiz mümkündür.

Tüm bunların yanı sıra Tonyukuk Yazıtı'nda sosyal hayatın önemli bir parçasını teşkil eden aile ve kadın olgusu da kendini göstermektedir. Her ne kadar aile yaşamı detaylı olarak anlatılmasa da kağan eşinin (katun) yönetimde söz sahibi olduğunu ve kadını tanımlayan ya da sıfatlandıran kız, koduz ve katun sözcüklerinin yazıtlarda geçtiğini söyleyebiliriz. Bunlardan kız ve koduz sözcüklerini Tonyukuk Yazıtı II. Taş güney yüzü 4. satırda -aynı cümle içinde- görmekteyiz:

ş(a)r(ı)ğ (a)l̥tun : ür(ü)ng̃ küüm(ü)s : kız kood(u)z : (e)gri t(e)bi : (a)ğı h̥ungs(i)z : k(e)l̥rti

“sarı altınları, beyaz gümüşleri, kızları, kadınları, hörgüçlü develeri ve ipeklili kumaşları sıkıntı çıkarmadan getirdiler.” (Alyılmaz, 2024:380).

Tinsioğlu (Göğün oğlu) diye adlandırılan dağa hiçbir zaman ulaşamamış olan Türkler buraya ilk defa Tonyukuk'un öncülüğünde varmıştır. Tonyukuk buraya Türk halkını bizzat kendi ulaştırdığını buraya ulaştırdığı için de Türk halkının ve Türk ordularının buradan ganimet olarak sarı altınları, beyaz gümüşleri, kızları, kadınları, hörgüçlü develeri, ipeklileri sıkıntısız bir şekilde [bulundukları yerlere] getirdiklerini (Alyılmaz, 2024:380) ifade etmektedir. Burada ulaşılması daha önce gerçekleşmemiş bir yere varıp oradan ganimet elde etme noktasında *kız* ve *koduz* sözcüklerinin “düşmanın kendisinden geriye kalan karısı, esir edilmiş kadın” anlamında kullanıldığını söylemek mümkündür.

Eski Türk yazıtlarında sadece kağanın eşini ya da annesini ifade etmek üzere kullanılan *katun* sözcüğü ise Tonyukuk Yazıtı I. Taş kuzey yüzü 7. satırda geçmektedir:

ol ş(a)b(ı)ğ : (e)ş(i)d(i)p : k̥(a)ğ(a)n(ı)m : b(e)n (e)bg(e)rü : tüş(e)yin tidi : k̥(a)̥tun : yok bolm(ı)ş (e)rti : (a)nı yoğl(a)t̥(a)̥yın t(i)di : sü b̥(a)r(ı)ng̃ : t(i)di : (a)l̥tun ıyışda : ol̥(u)r̥(u)ng̃ t(i)di : sü b̥(a)şı : in(e)l̥ k̥(a)ğ(a)n : t̥(a)r̥duş ş(a)d̥ : b̥(a)r̥zun : t(i)di

“[Muhbirin getirdiği] o söz[ler]i işittikten sonra kağanım: ‘ben eve döneyim’ dedi. ‘Katun (hatun[um] ölmüştü, o[nun] yas törenini yaptırayım.’ dedi. ‘Altun (Altay) Ormanları’nda / Dağları’nda konuşlanın’ dedi. ‘Ordu[nun] başında İnel Kağan [ve] Tarduş[ların] şad[ı] gitsin’ dedi. (Alyılmaz, 2024:354-355).

Tonyukuk Yazıtı I. Taş kuzey yüzünde Bilge Tonyukuk, Türgişlerle giriştikleri mücadeleyi, bu mücadele esnasında kendisinin ve kağanın nasıl bir rol üstlendiklerini dile getirmektedir. Tonyukuk, Kırgızların bulundukları bölgeye ulaşıp Kırgızları uykuda iken bastıklarını, uykularını mızrakla açtıklarını, Kırgız hanı öncülüğünde toplanan Kırgız ordusu ile savaştıklarını, onları mızrakladıklarını ve hanını öldürdüklerini, Kırgız halkının teslim olduğunu ifade etmektedir. Kırgızlarla yaptıkları bu

savaş sonrasında Türğişlerden bir muhbirin kendilerine geldiğini, muhbirden On Ok halkının ve Çinlilerin desteğini alan Türğişlerin kendilerine karşı bir savaş hazırlığı içinde olduğunu öğrendiğini, bu durum karşısında Kapgan Kağan'ı bilgilendirdiğini, kağanı yiğit olan ve danışmanı bilge olan Türğişlere karşı bir şeyler yapmak gerektiğini ancak Kapgan Kağan'ın tüm bu uyarılara karşı [daha önce] vefat etmiş olan hanımının yoğ (yas) törenini gerçekleştirmek için karargâhtan ayrılıp eve gitmek istediğini, bütün yetkiyi İnel Kağan ve kendisine bıraktığını (Alyılmaz, 2024:347) anlatmaktadır.

Kırgız seferinden yeni dönmüş bir ordunun On Ok ve Çin desteğini almış Türğiş Kağanlığının sefer hazırlığı ile karşı karşıya kalma tehlikesine ve *“onların üzerine yürümezsek kağanı yiğit, danışmanı bilge olan Türğişler her ne zaman olursa olsun bizi mutlaka öldürecektir”* sözünün muhbir tarafından Kapgan Kağan'a iletilmesine rağmen Kapgan Kağan'ın eşine olan bağlılığından olsa gerek eşinin yoğ törenini gerçekleştirebilmek için talimat ile ordunun Altun Ormanları'nda/Altay Dağları'nda konuşlanmasını istemesi ve bu düşünce üzerine karargahtan ayrılması eski Türk toplumunda kadına gösterilen sevgi, saygı, sadakat, vefa ve ahde vefa için büyük bir örnek teşkil etmektedir. Kapgan Kağan'ın eşinin yoğ törenine katılmak amacıyla karargâhtan ayrılma kararı, eski Türk toplumunda yas ritüellerinin ve eşler arası ilişkilerin siyasi karar alma süreçleri üzerindeki belirleyici etkisini ortaya koyması bakımından dikkat çekici bir örnek teşkil etmektedir.

Eski Türk toplumunda kadın, çeşitli adlar ile anılıp pek çok sıfat ile nitelendirilecek kadar toplumun içine nüfuz etmiş, bir ülke için tehlike arz edecek derecede ehemmiyeti olan bir sefere yoğ töreni üzerinden erteleme planı yaptırtacak kadar değer taşımaktadır.

20. SONUÇ

Eski Türk toplumunun sosyal yapısı, töresi ve kültürel değerleri incelendiğinde kadına büyük bir değer atfedildiği görülmektedir. Bunu kadını adlandırmak ya da vasıflandırmak üzere dile dahil edilen pek çok sözcükten ve özellikle Tonyukuk Yazıtı'nda geçen Kapgan Kağan'ın eşinin vefatı üzerine önemli bir askerî seferi durdurma kararından anlamak mümkündür. Yapılan inceleme neticesinde elde edilen veriler, Eski Türk devlet geleneğinde kağanın dahi devletin bekasını tehdit eden bir tehlike karşısında eşinin yoğ törenini gerçekleştirme vazifesine öncelik verebilecek kadar kadına yüksek bir kıymet verildiğini ortaya koymaktadır. Kapgan Kağan'ın sergilediği bu tavır, Eski Türk toplumunun kadına verdiği ehemmiyetin somut ve kayda değer bir örneğini teşkil etmektedir.

Tonyukuk Yazıtı merkez alınmak üzere eski Türk yazıtları ve İslami dönem Türk edebiyatının ilk eserleri tanıklığında eski Türklerin kadına verdiği değeri ortaya koymak için yapmış olduğumuz incelemenin neticesinde varılan sonuçları şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Eski Türk toplumu sosyal yapısı, töresi ve kültürel değerleri çerçevesinde kadına büyük ehemmiyet vermiştir.
2. Eski Türk toplumunda *“ebçi ~ ewçi, katun, kişi ~ kisi, yotuz ~ yutuz, balı(z) ~ balı(r), éçe, eke, ög, siñil, yenge, kız, koduz, eş(i) ~ eş(i)lik, kelin ~ keliñün, kunçuy, tul, küñ ve tişi”* gibi kadını karşılayan zengin kelime dağarcığı, eski Türkçede kadını tanımlayan ve sıfatlandıran çok boyutlu bir bakış açısının varlığını gözler önüne sermektedir.
3. Eski Türk toplumu, kadını toplumsal hayattan soyutlamayan, aksine sosyal ve siyasi yaşamın her kademesinde aktif, saygın ve geniş haklara sahip bir birey olarak konumlandıran nadir medeniyetlerden biridir.
4. Kadınlar, mülkiyet edinme, miras hakkından faydalanma ve çocuklar hakkında karar verme gibi birçok ulusta görülmeyen geniş haklara sahip olmuşlardır.
5. Ata binme, silah kullanma ve gerektiğinde savaşa katılma gibi özellikler, Türk kadınının savaşçı ve askerî yönünü ortaya koymuştur.
6. Mevcut metinlerde kadınların toplumsal statüsünü korumaya yönelik çeşitli hukuki ve kültürel unsurların bulunduğu görülmektedir. Eski Türk toplumunda kadınların namus ve iffetlerinin korunmasına önem verilmiş; Gök ve Yer ile ilişkilendirilen kutsal bir anlayış çerçevesinde kadınlara yönelik saygı ve koruma ilkeleri toplumsal düzenin bir parçası hâline gelmiştir.
7. Tonyukuk Yazıtı'nda geçen Kapgan Kağan'ın eşine karşı göstermiş olduğu sadakat ve dilsel veriler ışığında, eski Türkler döneminde kadına verilen değerin, o dönemdeki diğer uluslar tarafından verilen değerden üstün olduğu ve bu durumun Türk kadınına önemli bir üstünlük kazandırdığı tespit edilmiştir.

8. Tonyukuk Yazıtı ekseninde yapmış olduğumuz bu inceleme ile Türk milletinin kadim kültürel değerlerinin ve sosyal düzeninin, kadın-erkek ilişkilerinde eşitlikçi, saygılı ve ileri bir temele dayandığı ortaya konulmuştur.

REFERENCES/KAYNAKÇA

- ACAR, H. (2019). Türk kültür ve devlet geleneğinde kadın. *İnsan ve İnsan Bilim Kültür Sanat ve Düşünce Dergisi*, 6(21), 395–411. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/776180>
- AÇIL, O. (2016). İlk Türk devletlerinde kadın algısı ve kadın hakları. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3), 63–72. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/606430>
- AKAR, A. (2005). *Türk dili tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- AKAR, A. (2020). *Bilge Tonyukuk yazıtı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- ALYILMAZ, C. (2004). İpek yolu ve Orhun yazıtları. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 11(24), 181–192. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/32861>
- ALYILMAZ, C. (2024). *Bilge Tonyukuk yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AYAZLI, Ö. (2016). *Eski Uygurca din dışı metinlerin karşılaştırmalı söz varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BAYAT, F., ve ALİYEVA, M. Ç. (2008). *Eski Türkçe sözlük*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- BERBERCAN, M. T. (2017). İslam öncesi Türk metinlerinde “kız” ve “kadın”. *Journal of Old Turkic Studies*, 1(1), 7–19. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/275681>
- CAFEROĞLU, A. (1993). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- DÖĞÜŞ, S. (2015). Kadın alplardan Bacıyân-ı Rum’a (Anadolu Bacıları Teşkilatı): Türklerde kadının siyasi ve sosyal mevkii. *Kahramanmaraş Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(1), 127–150. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/107855>
- EDİB AHMED B. M. YÜKNEKİ. (2006). *Atebetü’l-Hakayık* (R. R. Arat, Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERGİN, M. (1991). *Orhun abideleri* (14. baskı). İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- GULCALI, Z. (2015). *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur’dan “Aç Bars” hikayesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KAÇALIN, M. S. (2007). Orhon yazıtları. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 33, 390–393. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- KAFESOĞLU, İ. (2007). *Türk Milli Kültürü* (27. Baskı). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- KÂŞGARLI MAHMUD. (2013). *Dîvânü Lügâti’t-Türk* (B. Atalay, Çev., Cilt 1–3). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KÂŞGARLI MAHMUD. (2020). *Dîvânü Lügâti’t-Türk giriş-metin-çeviri-notlar-dizin* (A. B. Ercilasun & Z. Akkoyunlu, Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KAYA, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk giriş, metin ve dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KESKİN, B. (2022). *Eski Uygur Türkçesi hukuk belgeleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KONUR, E. (2016). Orhun yazıtlarında sosyal ve siyasi mesajlar. *Turuz Dil ve Etimoloji Kütüphanesi Edebi Yad ve Sanat Akademisi*, 1–19. https://turkoloji.cu.edu.tr/pdf/erdem_konur_orhun_yazitlari.pdf
- KORMUŞIN, İ. V. (2017). *Yenisey eski Türk mezar yazıtları metinler ve incelemeler* (R. Alimov, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KÜÇÜK, S. (2003). Cinsiyet ayrımlı atasözlerinde kadın ve erkek kimliği. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 213–224. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/4806422>

- NİYÂZÎ. (2011). *Nevâyî'nin sözleri ve Çağatayca tanıklar* (M. S. Kaçalın, Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ORKUN, H. N. (1987). *Eski Türk yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖLMEZ, M. (2017). *Köktürkçe ve eski Uygurca dersleri*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- SAĞOL YÜKSEKKAYA, G. (2017). Remarks on the etymology of Old Turkic yutuz. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 70(4), 389-396. doi:10.1556/062.2017.70.4.1
- ŞİRİN, H. (2020). *Eski Türk yazıtları söz varlığı incelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEKİN, Ş. (2019). *Maytrisimit: Burkancıların Mehdisi Maitreya ile buluşma* (Uygurca iptidâi bir dram). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEKİN, T. (2006). Eski Türk yazıtlarında yanlış yorumlanan bir kelime üzerine. *Turkish Studies*, 1(2), 222-235.
https://turkishstudies.net/turkishstudies?mod=tammetin&makaleadi=&makaleurl=1961447097_11talattekin-erdemucar.pdf&key=13299
- TEKİN, T. (2013). *İrk bitig*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TOKYÜREK, H. (2013). Runik Türk yazıtlarında ve eski Uygur metinlerinde kadın hiyerarşisi. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 61(1), 119-130.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/378521>
- TOPARLI, R. (1993). *Türk dili*. Sivas: Seyran Yayınları.
- TUNA, O. N. (2011). *Sümer ve Türk dillerinin tarihî ilgisi ile Türk dilinin yaşı meselesi* (2. baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (2011). *Türkçe sözlük* (Ş. H. Akalın vd., Haz., 11. baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÜSTÜN, M. C. (2024). Orhun Türkçesi ile Mu'înü'l-Mürîd'in dili arasında mukayeseli bir gramer incelemesi. *Söylem Filoloji Dergisi*, 9(1), 381-408.
<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/3742996>
- YUSUF HAS HACİB. (2008). *Kutadgu bilig* (R. R. Arat, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

EXTENDED SUMMARY

The history of the Turkic language, though rooted in a rich oral tradition extending back millennia, officially begins with the Old Turkic inscriptions. The earliest known text written in the Turkic alphabet is the Çoyr inscription, marking the beginning of the Old Turkic period. During the Köktürk Khaganate (552–744), inscriptions were engraved on stone using the Köktürk (Orkhon) alphabet. These monuments, known as *bengü taş* (“eternal stones”), were erected for khagans and distinguished statesmen and constitute the earliest primary sources of Turkic history. Among them, the Kül Tigin, Bilge Kağan, and Tonyukuk inscriptions are the most comprehensive and thoroughly studied. They record military campaigns, political achievements, principles of governance, and advice to future generations.

This study examines the value attributed to women in ancient Turkic society through the terminology used for “woman” in Old Turkic texts, with particular attention to the Tonyukuk inscription. A remarkable historical example illustrates this respect: after returning from a Kyrgyz campaign, Kapgan Khagan suspended his military advance despite the threat posed by the Türgesh Khaganate, leaving his army in the Altai Mountains while he returned home to attend his wife’s funeral. This decision demonstrates that fulfilling his final duty to his wife was regarded as more important than continuing a military operation, reflecting the high status of women in ancient Turkic political and social life.

Language has both spoken and written dimensions, and the emergence of a written language represents an important stage in the development of a civilization. The first written examples of Turkic appear in the Çoyr inscription during the Second Köktürk Khaganate. Old Turkic inscriptions provide the earliest comprehensive grammatical and historical evidence of the language. The tradition of erecting *bengü taş* was based on the belief that these inscriptions would serve as eternal guidance for the Turkic people. Although the Tonyukuk inscription is located about 360 km from the Orkhon Valley, it is considered part of the Orkhon corpus because it recounts the establishment of the Second Köktürk Khaganate and emphasizes the ideal of independence.

The inscriptions serve multiple functions. They recount the collapse of the Turkic state under Chinese domination, its restoration by Ilterish Khagan, and the principles of state administration. They also reflect a social welfare perspective, emphasizing the transformation of a poor population into a prosperous nation. Religiously, they present the Turkic Khaganate and its rulers as divinely sanctioned by the Sky God. At the same time, these texts are literary masterpieces whose fluent and sophisticated language demonstrates the advanced level of Old Turkic. They are regarded as foundational documents of Turkic civilization and contain the earliest recorded use of the ethnonym “Turk” in a Turkic text.

Within this social and political framework, women occupied a central position. Contrary to common assumptions, women in ancient Turkic society actively participated in social and political life and enjoyed broad legal rights. They were considered complementary partners to men, with family property held jointly, reflecting the principle of equality. Women managed household affairs while also exercising authority over family decisions, property, and inheritance. Politically, the *Katun* played an essential role, receiving foreign envoys alongside the Khagan and participating in political affairs. Women were also skilled in horsemanship and archery and could assume leadership when necessary. Their honor was protected by *töre* (customary law), and cultural traditions often portrayed women as sacred beings.

The vocabulary of Old Turkic reflects these diverse roles. *Ebçi* referred to a wife responsible for managing the household, while *Katun* designated the Khagan’s wife, who was regarded as possessing divine legitimacy and participated with the Khagan in official ceremonies. *Kişi*, although generally meaning “person,” could also denote a wife, and *Yotuz* was another common term for spouse, particularly in the Bilge Kağan inscription. Additional terms such as *Baltır* and *Éçe* reveal the complexity of kinship terminology related to women.

In conclusion, women in ancient Turkic society were not passive figures but essential members of both the family and the state. Their legal rights, political influence, and social prestige, together with historical examples such as Kapgan Khagan’s decision to prioritize his wife’s funeral, demonstrate that women occupied a highly respected position within the cultural and political order of the ancient Turkic world.

SONNOTLAR

ⁱ Cümle bağlamını tam sağlayabilmek için bu ifade K-6'dan eklenmiştir.